

ВЕЛИКИЙ НАУКОВИЙ ПРОЄКТ

Владислав ГРИБОВСЬКИЙ

ХАНСЬКА УКРАЇНА

Харків
«ФОЛІО»
2024

Передмова

У мозаїчній картині української історії Ханська Україна досі губиться серед фрагментів, більш помітних за величиною та насиченістю фарб. Її територіальні обшири й кількість населення були незіставно меншими за переважну більшість політичних утворень, що коли-небудь існували на території України. Повсякчас вона лишалася непоказною на тому відтинку степового пограниччя, що перебував ніби осторонь від головних подій козацької доби, часів Кримського ханства та владарювання Османської імперії Північним Причорномор'ям.

Перший осередок Ханської України виник наприкінці XVII століття там, де мілка степова річка Ягорлик впадає в повноводний Дністер. Ледь не згасла в перше своє десятиліття, вона згодом поширилася на все побережжя Ягорлика і вздовж правого берега річки Кодима насамкінець досягла Південного Бугу. Віддавна той край був строкатим черезсмужжям оселень давніх слов'янських і тюркських народів. Пізніше там зійшлися кордони Кримського ханства, Молдовського князівства, Речі Посполитої й Козацької України. Там перетиналися історичні шляхи молдаван, українців, литовців, турків, кримських татар, поляків, ногайців, вірмен, євреїв, литовських татар, болгар та росіян-старовірів. Усі вони на свій лад змагалися між собою за право жити на тій землі, як і за те, чия держава нею володітиме.

Наймення «Україна» вперше поширилося на ту землю за Галицько-Волинської Русі як позначення її краю, дотичного до кочівницького степу. Значення «землі козаків» наповнило сенс того наймення після занепаду західного відгалуження імперії Чингіз-хана, Золотої Орди. Козакування, з'явившись у надрах

степового простору тюркомовного світу, наприкінці XV століття дійшло його західної межі й спричинило появу там нових укладів життя. На слов'яно-тюркському черезсмузжі виникала Козацька Україна, що наповнювалася власним етнічним і політичним змістом у міру того, як зміцнювала свою військову організацію. Збройний виступ обраного на Запорозжжі гетьмана Богдана Хмельницького дав поштовх перетворенню тієї організації на державу з потужними територіальними амбіціями. Дійшли вони й до берегів Ягорлика, де закоренився козацький полково-сотенний лад, а українська людність відчула смак свого панування. Коріння того ладу довело свою міцність під час Руїни та завоювання Османською імперією Поділля та частини Правобережної України. У боротьбі з Річчю Посполитою та Московським царством за те коріння спробували зачепитися мусульманські володарі Стамбула й Бахчисараю. На час відновлення державного кордону по Ягорлику й Кодимі невелике відгалуження того коріння лишалося в Ягорлику, де воно встигло пустити свій невеликий пагін, що існував майже століття, давши нові паростки, які згодом охопили ширший простір.

У вузькому сенсі поняття, Ханська Україна почалася з призначенням від кримського хана першого свого гетьмана Степана Лозинського-Ягорлицького 1690 року, а закінчилася специфічним гетьмануванням литовського татарина Якуба Рудзевича в серпні 1770 року. Її географічні межі сягнули максимуму 1768 року, коли вона охоплювала увесь кордон Кримського ханства з Річчю Посполитою, будучи всуціль пограничною смугою на межиріччі Дністра й Південного Бугу. Під час війни між Османською та Російською імперіями 1768—1774 років вона знов стислася до свого початкового розміру, поки не зникла під час бойовищ тієї війни.

Державний кордон з орієнтуванням на річки Ягорлик і Кодиму був установлений у 1633 році, поновлений 1703 року й лишався таким до Другого поділу Речі Посполитої 1793 року. Це був перший делімітований і демаркований кордон в історії Східної Європи, котрий існував найдовше, порівняно з усіма іншими. У сучасній фізичній географії ці річки вважають за межу

між українськими лісостепом і степом. Хоча політичний присмак того кордону лишається відчутним дотепер.

Є й ширший сенс історичного поняття «Ханська Україна», що стосується багатьох осередків перебування української людності на володіннях Кримського ханства в буго-дністровському межиріччі. Саме такий сенс покладав у це поняття Андрій Лебедінцев, котрий увів його до наукового обігу в публікації 1913 року¹. Федір Петрунь намагався зробити його ще ширшим, поставивши питання про «Татарську Україну», тобто українські й тюркські взаємовпливи впродовж багатьох століть, а також «татарську» складову в українській історії². Ярослав Дашкевич спробував розмежувати проблематику перебування українців на теренах Кримського ханства й ширше питання про українсько-тюркські взаємовпливи. Водночас він звузив хронологічну чинність поняття «Ханська Україна» лише до першої половини XVIII століття, а географічні межі його застосування пов'язав з усім степовим межиріччям Південного Бугу та Дністра, вважаючи назви «Ханська Україна» та «Єдисан» тотожними³.

Потреби конкретизації та звуження меж застосування поняття «Ханська Україна» виникали в міру появи спеціальних досліджень дотичних до неї аспектів. Олександр Оглоблин відкрив для української історіографії «ханського гетьмана» Петра Іваненка (Петрика), якого доти знали лише за дошкульного опонента Івана Мазепи й одного з багатьох, хто залучав кримських ханів до боротьби за свої інтереси⁴. Напрацювання Ігоря Сапожникова⁵ й Тетяни Подкупко⁶ додали ясності до розуміння того, чим була Ханська Україна в першій третині XVIII століття.

Вагомий внесок у вивчення історії правобережного козацтва часів Руїни лишив у своєму доробку Микола Андрусак⁷. Його дослідження розгорнули панораму бачення причинно-наслідкових зв'язків між тим, що діялося з козацтвом Правобережної України, та появою наприкінці XVII століття козацького анклаву в північно-західному закутку володінь Кримського ханства. Борис Крупницький віднайшов в історії правобережного козацтва й діяльності гетьмана Пилипа Орлика нові сюжети, що тягнулися до українських козацьких осередків у Кримському

ханстві⁸. Глибшому розумінню зв'язку козацтва Правобережної України з першими гетьманами «ханської милості» та його політичних контекстів сприяли праці Тараса Чухліба⁹, що майже вичерпали подієвий бік проблематики стосовно останньої третини XVII століття.

Дослідження Олександра Середи заслуговують на окрему увагу введенням до наукового обігу османських джерел і спробами дійти цілісного бачення історії Ханської України впродовж усього часу її існування¹⁰. Особливістю підходу цього дослідника є погляд на Ханську Україну як на частину оттоманського світу з намаганням зрозуміти її місце в системі управління Османської імперії. Статус цієї території О. Г. Середа розглянув через відстеження вжитку понять «хас» і «мукатаа» в староосманській правовій практиці та застосування їх щодо цієї пограничної землі. З огляду на це, він по-новому поставив питання про володільницькі права кримських ханів на ту землю й практики надання її на відкуп чи то пак в оренду. У зв'язку з цим виникла потреба глибшого розуміння адміністративно-територіального устрою Кримського ханства, його місця в Османській імперії, а також взаємин цих мусульманських держав з європейським християнським світом і Козацькою Україною зокрема.

Різнопланові дослідження Даріуша Колодзейчика¹¹, Дмитра Вирського¹² й Володимира Мільчева¹³ надвичайно важливі з огляду на залучення ними нового комплексу турецьких, польських, українських і російських джерел, що висвітлюють пов'язані з Ханською Україною аспекти історії Поділля, правобережного козацтва й гайдамацтва, Запорожжя, а також підросійських прикордонних утворень, що вклинювалися між українськими регіонами, Гетьманщиною та Запорожжям і поглинали їх.

Попри значний поступ у вивченні Ханської України, її унікальна специфіка досі ще далека від задовільного виразу й пояснення. Її назва умовна, адже в часи існування позначуваного нею явища вона не відзначалася стійкістю і дійшла до нас у мерехтливих згадках у тогочасних джерелах поруч з іншими найменнями: спершу як просте позначення місця урядування «гетьмана ягорлицького», пізніше у виразах щодо північно-

західної межі Кримського ханства: «границі українні», «володіння Дубоссарське й Балтянське», «відкуп Дубоссарський», «митниця Балтська». У Ханській Україні все було хитким, плинним та непевним: і територія, і політичний статус, і етнічний та соціальний склад мешканців, і межі їхнього розселення, і частота їхніх міграцій. Навіть етнічні назви тамтешньої людності, насамперед «волохи», існували ніби для того, щоб приховати справжній стан речей. За кожними найменнями й назвами стояло не те, що вони позначали: «волохи» виявлялися українцями, і навпаки, ханські володіння за правовим статусом належали Речі Посполитій, володарями українських козацьких рангів (гетьман, полковник, сотник) ставали вірмени, а насамкінець — литовський татарин. Усі звичні поняття і норми в тій мерехтливій плинності губили свій початковий сенс. Це стосується не лише тогочасних османських релігійних і політико-юридичних понять та ідей, володільницьких традицій Кримського ханства, категорій правової культури Речі Посполитої й устроєвих первнів українського козацтва. Сучасної наукової термінології теж бракує для охоплення тієї пограничної плинності й знаходження в ній сталих рис.

Уловити зазначену мерехтливу плинність пограниччя є завданням надскладним і неможливим для звичайних дослідницьких методів та підходів. Ця книга подає дещо неможливу у своїй незвичності спробу поглянути на Ханську Україну як на явище саме пограничне. Причому не лише як на ситуацію перетину народів, держав, культур, мов, укладів життя та їхніх експансивних намірів, а насамперед як на *місце* такого перетину, де внаслідок того перетинання щось осідало у взаємодії з іншими «щось» і формувало неповторний місцевий уклад. Його зовнішні риси зрозумілі: елементи українського козацького полково-сотенного ладу в зменшеному й зміненому вигляді під владою Кримського ханства й прикордонної адміністрації Османської імперії. За цими зовнішніми ознаками можна окреслити специфіку предмета і його просторові та хронологічні межі: північне узбережжя біля гирла Ягорлика в 1690—1714 роках, південний берег біля його гирла з 1714 до кінця 1740-х років, все його південне узбережжя й увесь південний берег Кодими в 1750-х роках до

Ханська Україна. Карта з «Енциклопедії історії України».
Друкується з дозволу Інституту історії України НАН України

1770 року. У цьому ж проступають і прикмети структур, достатньо стійких, щоб витримувати навантаження її мерехтливої плинності.

Невелика за територією й населенням, Ханська Україна постає як козацька історія в мініатюрі, але з множиною взаємозв'язків з явищами великого формату і як їхнє віддзеркалення. Отже, вона потребує далеко не мініатюрного описання з максимальним узагальненням того, що про неї напевно відоме і з залу-

ченням нового матеріалу, який краще увиразнює її неповторне місце в історії України.

Написання цієї книги було б навряд чи можливим без дружньої критики, порад та сприяння Аркадіуша Блашчика, Віктора Брехуненка, Дмитра Вирського, Станіслава Каширного, Світлани Каюк, Михайла Кіслова, Дмитра Кравченка, Ігоря Кочергіна, Тетяни Кузик, Володимира Мільчева, Валентина Старостіна, Наталії Суревої, Тараса Чухліба. Я щирою вдячністю гідним найвищої шани друзям і колегам за кожне вагоме слово та дію, що втримали мене від втрати навігації серед розбурханого моря обставин, за яких була створена ця книга.

Появі цієї книги суттєво сприяли особиста підтримка професора Ганса Юргена Бьомельбурга й фінансування мого дослідницького проекту Гессенським фондом наукових досліджень (HessenFonds).

Цю книгу я писав з повсякчасною думкою про моїх дітей, Евеліну й Ростислава, про їхнє майбутнє, що врешті-решт має позбутися занадто довгої розхристаності й наївної зарозумілості липкого пострадянського сьогодення. Писав з надією на те, що хаос нігілістичного безумства, який охопив чимало голів наших людей нашого Українського Півдня напередодні війни, буде приборканий жагою до життя, подоланий прагненням до осмисленої впорядкованості й вірою в закономірну спроможність перемогти лютого ворога, що вкотре постав із чорної діри вселенської ентропії. Отож і моя спроба історичного осмислення вкрай непростого українського регіону — вдала чи ні, але щира — спрямована на зміцнення такої віри.

Ногаєць і кримський татарин.
Гравюра за малюнком Крістіана Гейслера, кінець XVIII століття

Розділ 1. Степове перехрестя світів

1.1. Золотоординські й литовські часи

Ще за давньоруських часів на степовому межиріччі Південного Бугу і Дністра тривали інтенсивні взаємини між слов'янською й тюркомовною людністю. У XII—XIII століттях сюди простягалися південні межі Болохівської землі, з її строкатим черезсмужжям поселень та місць сезонних міграцій слов'янських і тюркських мешканців. Ми знаємо небагато про життя тамтешніх людей, хоча окремі його риси, фрагментарно явлені в джерелах, можна відтворити за пізнішими, більш детальними свідченнями, які краще віддзеркалюють те, що діялося в степовому краї напередодні його включення до етнокультурного простору ранньомодерної України.

Вірогідно, подана в літописі згадка галицької та волинської «України»¹⁴ стосувалася Пониззя (пізнішого Поділля) й усієї Болохівщини, в початковому значенні пограничної зі степом землі. Як і переяславська «Україна», згадана в 1189 році у зв'язку зі смертю князя Володимира Глібовича, цей суміжний з кочівницькою ойкуменою простір не перебував під князівським управлінням, устійненим на основних землях Русі. На степовому пограниччі буяла плинна вольниця, ситуативно наповнювана озброєними приходьками з різних країв. Такими були бродники та берладники, віддалені попередники українського козацтва. Серед них траплялося чимало аланів-асів¹⁵, нащадків іраномовних народів, які панували в східноєвропейських степах до часу масової міграції тюркомовних кочовиків. Слов'янські імена їхніх ватажків, як-от Плоскиня, говорять самі за себе. Найвідоміший

з-поміж них князь-вигнанець Іван Ростиславич, прозваний Берладником, у середині XII століття зібрав під своєю орудою багацько берладників і кипчаків-половців для нападу на Галичину й Волинь. Він здобув у пониззі Дніпра портове місто Олешша, що належало великому князеві київському, але не зміг утворити з нього осібне князівство, отож і мусив шукати прихисток у місті Солунь (Салоніки), володінні Візантійської імперії¹⁶.

Вихідці з галицько-волинської Русі завзято курсували по Дністру, вздовж північно-західного узбережжя Чорного моря й заходили в пониззя Дніпра. На короткий час вони створювали великі збройні формування, що невдовзі розпадалися й відновлювалися на чолі з різноманітними верховодами. У «Хроніці Романовичів» записано, що на битву з монголами на річці Калка 1223 року збиралися «галичани й волинці, кожен зі своїми князями, а куряни й трубчани і путивльці [...] зі своїми князями, прийшли верхи на конях, а вигонці галицькі прийшли по [Дністру]^{17*} і йшли до [Чорного] моря на тисячі човнах. І, увійшовши в ріку Дніпро і перейшовши пороги, стали біля річки Хортиці на броді біля Протовчі. Були ж бо з ними Домамерич Юрій і Держикрай Володиславич»¹⁸.

З наведеного фрагмента літопису видно, що плінна людність дніпро-дністровського проміжку степового пограниччя, почасти наповнювана вихідцями з Галичини й Волині, не була під владою спадкових князів. Натомість її очолювали «безрідні» ватажки, на кшталт Домамерича Юрія чи Держикрая Володиславича. Ці прізвиська керівників степової вольниці промовляють про фактичну владу їхніх носіїв, що не ґрунтувалася на правових засадах, устійнених церковною традицією й давнім порядком правління. Назвисько «вигонці» слід не витлумачити на кшталт «вигнанці», а пов'язати зі словом «вигон» (мілководдя), близьке за значенням до лексеми «бхід». Виходячи з логіки такого міркування, зазначені «вигонці» тотожні бродникам — людям, що жили на берегах річок біля бродів, себто місць, зручних для переправи. Владарювання в цих місцях передусім означало спроможність контролювати переправи через річки, стягувати плату з караванних торговців за користування річковими перевозами або

пропуск через них, а відтак і брати участь у міжнародній торгівлі, впливати на її кон'юнктуру¹⁹.

У середині XIII століття Болохівську землю поглинула Золота Орда. Спершу цим краєм заволодів монгольський воєначальник Курумиши (Куремса), грізний супротивник князя Данила Галицького. Нащадки Курумиши перетворили його улус на своє спадкове володіння²⁰. З 1270-х років більша частина причорноморських степів опинилася під владою *беклербека* (другого, після хана, урядовця) Ногая, котрий розмістив свою столицю в місті Ісакча, що в дельті Дунаю. З його наказу вбили двох синів Курумиши, а їхні улуси, кочовища з підвладними кочовиками, були пограбовані й розладнані²¹. Однак 1300 року Ногая розгромив золотоординський хан Токта, який повернув Західний улус уцілілим Курумишевичам і в такий спосіб відновив владу Золотої Орди над цим краєм²².

Напередодні монгольського завоювання більшість населення степового простору Буго-Дністровського межиріччя становили

Мис Калфа, лиман Алібей, Одеська область. Фотографія Дмитра Єльнікова

кипчаки. Хроніст Ібн Фадлаллах Еломарі в XIV столітті зауважив, що монголи «стали мов кипчаки, ніби вони одного роду», адже вони «пошлюбилися з ними й лишилися жити на землі їхній»²³. Степовий край називали їхнім найменням: Дешт-і Кипчак. Більшість тюркських топонімів, особливо назв річок, вірогідно, походить від того часу. Кипчаки склали основу для етногенезу кримських татар і ногайців — народів тюркської групи кипчацької підгрупи алтайської мовної сім'ї. Якийсь час ще лишалися помітними нащадки прадавніх іраномовних кочовиків, відомі під назвою аланів²⁴. У джерелах також згадані зіхи та черкеси, ймовірно приходячки з Кавказу. Окрім них у золотоординських військах служили й «руси», котрі, як припускають, були вихідцями з Болохівської землі. З підкорених руських князівств монголи виводили майстрів для будівництва степових міст і заведення в них ремесел²⁵.

Хани Золотої Орди дбали про розвиток торгівлі й розбудову міст на караванних шляхах, адже зиск від караванної торгівлі становив основу економіки цієї кочівницької імперії та підґрунтя її єдності. У степу постала густа мережа безпечних шляхів та ямських служб; все це сприяло швидкому пересуванню людей

Битва Тохта-хана і Ногая. Художник Сайф аль-Вахіді. 1430 р.

і товарів, як і розвитку міського життя. Через Побужжя проходили великі торговельні шляхи, що прямували до міста Львів²⁶ і далі до Центральної Європи. Хроніст XVI століття Олександр Гваньїні зауважив давній Чорний шлях, що тягнувся зі Львова до дніпровських плавнів (Великий Луг), простував до переправи через Дніпро нижче острова Хортиця, а звідти інші шляхи сполучали його з Північним Кавказом і Поволжям. Чи не найбільшим золотоординським містом у Побужжі був Ябугородок (сучасне с. Торговиця, Кіровоградська область), вірогідна резиденція (чи одна з таких) правителів Західного улусу²⁷.

Квітує міське життя на караванних шляхах у південноукраїнських степах досягло вершини за урядування в Західному улусі Золотої Орди беклербека Мамає (1361—1380 роки). Ставши надміру самостійним, він спробував примусити до данини руські князівства, однак зазнав поразки від московського князя Дмитрія й був остаточно розгромлений своїм сюзереном, золотоординським ханом Тохтамишем. Цьому ж ханові не поталанило у війні з Тамерланом, правителем Самарканду, та його прибічником Едіге, основоположником Ногайської Орди. Шукаючи підтримку ззовні, Тохтамиш уклав союз із Великим князівством Литовським і мусив передати його правителеві право на володіння правобережжям Дніпра. Великий князь литовський Ольгерд 1362 року переміг на Синіх Водах (неподалік Ябугородка) «трьох

Хроніст XVI століття
Олександр Гваньїні

Ольгерд Гедимінович —
великий князь литовський

татарських цариків» і підкорив собі межиріччя Дніпра й Дністра. Литовські Гедиміновичі, як перед тим давньоруські Рюриківичі, встановили контроль над річковим шляхом «від варягів до греків», спорудивши по ньому мережу міст і фортець.

Як і за часів Київської Русі, Дніпро слугував за головну транспортну магістраль, отож і був для Великого князівства Литовського тим, що й суходільні караванні шляхи для Золотої Орди: джерелом економічних вигід і важелем політичного з'єднання віддалених регіонів. Те саме значення за литовської доби мали ріки Південний Буг і Дністер, що сполучали Галичину й Волинь з Поділлям і дотичними до нього степами. Осередками литовської влади в Північному Причорномор'ї стали Білгород, що на Дністрі (з прибудованим Чорногородом), Кочубей (на території сучасної Одеси) і Дашів (Очаків) — значні портові міста того часу.

Тамерлан приймає аудієнцію з нагоди сходження на престол. XV ст.

Зміст

ПЕРЕДМОВА	3
РОЗДІЛ 1. СТЕПОВЕ ПЕРЕХРЕСТЯ СВІТІВ	11
1.1. Золотоординські й литовські часи	11
1.2. Козацьке безграниччя	37
1.3. Спадок гетьмана Богдана Хмельницького	75
РОЗДІЛ 2. КОЗАЦТВО МІЖ ХРЕСТОМ І ПІВМІСЯЦЕМ	94
2.1. Гетьмани від хана.....	94
2.2. Гетьманування Петра Іваненка.....	115
2.3. Спроба миру	128
2.4. Метаморфози гетьманського титулу.....	154
РОЗДІЛ 3. УКРАЇНА КРИМСЬКОГО ХАНСТВА	172
3.1. Примарний мир	172
3.2. Гетьманування Якуба Рудзевича	206
3.3. Два гетьмани однієї булави.....	233
РОЗДІЛ 4. ХАНСЬКА УКРАЇНА У ВІЙНІ МІЖ ОСМАНСЬКОЮ ТА РОСІЙСЬКОЮ ІМПЕРІЯМИ 1768—1774 РОКІВ	256
4. 1. Похід Крим Гірея на Новоросійську губернію.....	256
4.2. У круговерті бойовищ	274
4.3. Якуб Рудзевич на російській службі	295
EXODUS (Замість післямови)	323
Примітки	347
Джерела та література	393